

**L'educació infantil
a Menorca: el
debat sobre la
creació de jardins
d'infants
froebelians,
guarderies de
pàrvuls i escoles
maternals
franceses
(1908-1913)**

Xavier Motilla Salas
*Universitat de les
Illes Balears*

Educació i Cultura
(2003), 16:
55-75

L'educació infantil a Menorca: el debat sobre la creació de jardins d'infants froebelians, guarderies de pàrvuls i escoles maternals franceses (1908-1913)

Infant education in Menorca: a discussion on the creation of the froebelian kindergartens, the parvulus nursery-schools and the french maternal schools (1908-1913)

Xavier Motilla Salas

Universitat de les Illes Balears

Resumen

En la evolución de la educación infantil en Europa, a partir de la segunda mitad del siglo XIX, se desarrollaron básicamente tres modelos de instituciones, fundamentadas en sus respectivas teorías sobre la educación infantil. Por un lado, el modelo desarrollado por Friedrich Fröbel, por otro l'*école maternelle* francesa y, finalmente, el modelo inglés de *infant school*. En el año 1908 se empezó a hablar en Menorca de la necesidad de substituir las entonces llamadas «costuras», encargadas de la educación de los niños, por unas escuelas más adecuadas. En este sentido, se hizo un llamamiento a la necesidad de crear un centro bajo el modelo froebeliano. Sobre la sustitución de las «costuras» se generó un interesante debate desde diferentes posicionamientos ideológicos que defendían cuál era el modelo o tipología de centro más adecuado que tenía que sustituirlas. En el presente artículo se pretende ofrecer una panorámica del debate que se creó en torno a este hecho en Menorca, desde una perspectiva histórico-educativa, enmarcándola en el desarrollo general de la educación infantil en Europa, España y, más concretamente, el área de influencia catalana.

Abstract

On the evolution of infant education in Europe, from the second half of the century XIX, three models of preschool institutions, based on their corresponding theories, were developed in infant education basically. Firstly, the Friedrich Fröbel's model, secondly, the French maternal schools and, finally, the English infant school. In 1908 it was brought out in Menorca a discussion on the need of replacing the so-called «costures», which were those in charge of the children education, with more appropriate schools. At this sense, there was a claim for the necessity to create a center under the Fröbel's model. Concerning this fact, of substituting the «costures», it was

brought out an interesting discussion with different ideological viewpoints which aimed at looking for the most appropriate model or type of center to replace them. In this article, we intend to provide a general view of the discussion that came around this fact in Menorca, from a historical and educational perspective, framing it in the general development of the infant education in Europe, Spain, and more remarkably, in the Catalan-influence region.

El desenvolupament de l'educació infantil al segle XIX i al començament del XX

La creació de les escoles de pàrvuls arreu d'Europa està estretament relacionada amb els diversos centres que d'aquest moviment sorgiren. Com ha assenyalat Otto Vag,¹ tot i que alguns autors han intentat enumerar les primeres escoles d'aquest tipus per ordre cronològic, un dels treballs pendents és posar aquestes dades en ordre, ja que algunes de les quals són dubtoses i, àdhuc, contradictòries. Al llarg de la primera meitat del segle XIX, que fou el període de l'origen de l'educació preescolar institucionalitzada, ens trobam que el primer centre d'aquest tipus es creà a Escòcia l'any 1816 a la fàbrica tèxtil de New Lamark, propietat de l'industrial Robert Owen —admirador de les idees pedagògiques de Bell i Lancaster— i comptà amb la col·laboració de Samuel Wilderspin —considerat com el sistematitzador de les teories de les escoles infantils angleses i en molts aspectes precursor de F. Fröebel— autor l'any 1823 del llibre *On the importance of Education of the Infant Children of the Poor*, que, com ha assenyalat Bernat Sureda, tant influí en el pedagog liberal Pablo Montesino, introductor de les escoles de pàrvuls a l'Estat espanyol i autor del *Manual para los maestros de escuelas de párvulos* el 1840.² Quatre anys més tard de l'experiència iniciada a New-Lamark per R. Owen i S. Wilderspin —que s'acabà per convertir en lloc de peregrinació pedagògica— a Londres, amb el nom d'*Infant School Society*, es constituí un centre que influí dins i fora de la Gran Bretanya. El tercer dels quals es desenvolupà a París amb la primera *salle d'asile* el 1825 i la seva influència s'estengué a les regions de parla francesa de Bèlgica i Suïssa. L'any 1828 es formà a Buda, Hongria, un altre centre destinat a l'educació dels infants, la influència del qual es propagà a experiències semblants a Cremona (1829), Viena (1830), Praga (1832) i, fins i tot, arribà a Alemanya al final dels anys trenta del segle XIX, concretament a Augsburg. Un nou centre, aliè al moviment de les escoles de pàrvuls, es desenvolupà a Blakenburg la dècada dels anys quaranta del segle XIX sota la influència dels jardins d'infants froebelians. La segona meitat del segle XIX fou un període caracteritzat per la creació d'una xarxa d'educació preescolar, és a dir, per l'augment en el nombre d'institucions i d'alumnes i, també, pel desenvolupament de mètodes d'educació infantil. Es desenvoluparen bàsicament tres models d'institucions preescolars fonamentats en les seves respectives teories sobre l'educació infantil. Les tres tipologies o els models de centres d'educació

¹ Vegeu: VAG, O. (1991). «La investigación en Historia de la Educación Preescolar. Algunos asuntos a debatir». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 15-20.

² Per apropar-nos a la figura de Pablo Montesino i la seva influència educativa a l'Estat espanyol és de consulta obligada l'obra: SUREDA, B. (1984). *Pablo Montesino: liberalismo y educación en España*. Ciutat de Mallorca: Prens Universitaria.

infantil o preescolar foren els jardins d'infància froebelians, l'*école maternelle* francesa i, finalment, el model anglès d'*infant school*, tal com fou desenvolupat per la Home and Colonial Infant School Society i no en la concepció original de la primera meitat del segle XIX. Tanmateix, aquests tres grans models determinants no foren únics, puix que, tot i la seva major o menor influència en altres països, en moltes ocasions es desenvoluparen formes específiques d'educació infantil. Finalment, ja al principi del segle XX, aparegueren nous mètodes juntament amb les institucions tradicionals d'educació infantil, com ara el mètode Montessori, l'Escola Nova i l'educació socialista, per exemple.

A l'Estat espanyol un dels antecedents significatius, entre d'altres, de les escoles de pàrvuls foren les anomenades escoles d'amiga. Aquestes eren una mena de modesta guarderia infantil sostinguda per una dona, sovint a la seva pròpia llar, que tenia cura dels infants a canvi d'una retribució econòmica. Els infants que hi assistien passaven la major part del temps recitant oracions i entonant cançons i, de vegades, se'ls ensenyaven les lletres i els nombres. L'institucionista Manuel B. Cossío les considerava, en la seva obra intitulada *La enseñanza primaria en España*, les primeres manifestacions rudimentàries de les escoles de pàrvuls i les definia com asils per deixar vigilats els infants durant tot el dia, tot i que no disposaven de les condicions pedagògiques adients. Cossío, en l'obra abans esmentada, deixà constància que institucions d'aquesta mena es mantenien encara a les primeres dècades del segle XX a l'Estat espanyol.³ En aquest sentit, Menorca no fou una excepció, ja que, com veurem, aquests tipus de centres encara proliferaven al començament del segle XX i s'anomenaven «costuras o «amigas». Al final de la primera dècada i principi de la segona del segle XX, aquests centres foren objecte d'un intent de substitució per altres de més adients higiènicament i pedagògica per part de l'aleshores delegat del Govern a Menorca, Josep Roca de Togores, i del catedràtic d'institut, maçó i republicà, José Pérez de Acevedo. De la iniciativa, se'n féu ressò àmpliament la premsa local amb el consegüent debat al voltant de quin havia de ser el model a seguir entre els partidaris d'adoptar els uns el model dels jardins d'infants froebelians i els altres el model de les escoles maternals franceses.

El desenvolupament històric de l'educació de pàrvuls a l'Estat espanyol durant el segle XIX i les primeres dècades del segle XX consta de tres fases que hom ha vingut a assenyalar des de diversos estudis actuals. La primera abraçaria des de 1838 fins a 1850, anys en què es fundà la primera escola de pàrvuls per part de la Societat per propagar i millorar l'Educació del Poble i en què es dissolgué l'esmentada entitat i l'Ajuntament de Madrid passà a fer-se'n càrrec, respectivament. En aquesta primera etapa, les escoles que es crearen responien a finalitats filantròpiques, que coincidien amb l'ideari liberal heretat dels pressupòsits ideològics de la Il·lustració, i a les necessitats socials i econòmiques pròpies de l'inici de la industrialització. No obstant això, aquestes escoles no tingueren el desenvolupament que s'aconseguí en altres països europeus, a causa, principalment, de les limitacions de la industrialització a l'Estat espanyol, que no cal recordar que fou més lenta i tardana que en altres països, com per exemple la Gran Bretanya. Així doncs, durant aquest primer període, el desenvolupament de les escoles de pàrvuls a l'Estat espanyol anà estretament lligat a les activitats de les societats benèfiques i als models pedagògics afins al

³ Vegeu: COLMENAR ORZAES, C. (1991). «Las escuelas de párvulos en España durante el siglo XIX: Su desarrollo en la época de la Restauración». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 91.

patró anglès i al desenvolupament de les idees de J. H. Pestalozzi. Figures capdavanteres en l'educació en aquest període a l'Estat espanyol com Pablo Montesino, Antonio Gil de Zárate, Julià López Catalán o Ramon de la Sagra amb les seves actuacions s'encarregaren d'adaptar aquestes idees i influències a la realitat i la idiosincràsia espanyoles. La segona de les fases en el desenvolupament de l'educació de pàrvuls a l'Estat espanyol abraçaria des de 1850, any en què l'escola de Virio —la primera experiència d'escola de pàrvuls— passà a dependre del municipi de Madrid, fins a unes dates no prou delimitades, tot i que marcades pels esdeveniments que es produïren al darrer quart del segle XIX. Les fites més rellevants que cal destacar d'aquesta segona fase foren la progressiva difusió del mètode Fröebel per a l'educació de pàrvuls i l'efervescència pedagògica que es visqué aquests anys, que propicià les innovacions pedagògiques i les millores educatives en general i que també afectaren l'educació infantil. Així doncs, aquest període no sols es caracteritzà per la creació de noves escoles de pàrvuls, sinó també per un cert moviment a favor d'aquestes. A més, cap a la fi d'aquest període començà a imperar l'opinió que les escoles de pàrvuls havien de ser vertaders centres d'educació i s'intentà desvincular-les del seu primigeni caràcter assistencial. S'intentaren renovar els mètodes, sobretot sota la influència froebeliana, i disminuir la ràtio d'alumnes per aula. A l'Estat espanyol sorgiren diversos assaigs dels jardins d'infants de Fröebel el primer dels quals el desenvolupà Mlle. Groefle a Bilbao l'any 1860. Des de 1862, José Bonilla, regent de l'escola de Virio de Madrid, també inicià l'adaptació del mètode Fröebel a la seva escola, així com també Juan de Macías, mestre de l'escola de l'Hospici de Madrid.⁴ Cal recordar que en la introducció dels jardins d'infants i l'interès per la pedagogia frobeliana tingué un paper molt important la Institución Libre de Enseñanza. En el conjunt d'edificis projectats per la mateixa Institució també s'introduïren els elements constitutius dels *kindergarten* com la rodona circular i les parcel·les de terra per a cultiu individual i col·lectiu, model naturalista que s'estengué a la resta de nivells educatius, per als quals s'hi instal·laren diversos elements com ara un jardí botànic, un estanc, un hivernacle, etc. El disseny arquitectònic que la Institución Libre de Enseñanza projectà es corresponia amb el programa organitzat per a l'aplicació de la pedagogia intuïtiva, integral, progressiva i harmònica, tot i que cal tenir en compte que aquest model representà una experiència excepcional a l'Estat espanyol i que la seva extrapolació al conjunt del sistema escolar fou parcial i difusa, tal com ha assenyalat Purificación Lahoz.⁵ De fet, l'activitat constantment viatgera de molts homes lligats a la Institución Libre de Enseñanza s'ha de destacar en el procés innovador de l'educació infantil a l'Estat espanyol al primer terç del segle XX en el que podríem considerar com la tercera fase del desenvolupament de l'esmentada educació a l'Estat espanyol. Molts d'ells foren auspicats per la Junta para la Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas, com ara María de Maeztu, amb els seus estudis sobre els parvularis londinencs, Concepción Sáiz, Leonor Serrano i, més concretament, pel que fa a les Illes Balears, el mestre d'Esportes Gabriel Comas i Ribas, que fou becat l'any 1912 per a l'estudi de les escoles de pàrvuls franceses, belgues i suïsses.

En l'àrea catalana, una figura capdavantera en la difusió del mètode Fröebel fou l'abans esmentat Julià López Catalán, el qual hi dedicà una extensa part al seu llibre *Arte*

⁴ Vegeu: *ibídem*, pàg. 94-105.

⁵ LAHOZ ABAD, P. (1991). «El modelo froebeliano de espacio-escuela. Su introducción en España». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 132.

de Educar. Josep González-Agápito ha definit aquesta obra, publicada a Barcelona l'any 1866, com l'esforç més aconseguit de la pedagogia tradicional espanyola de millora i sistematització de l'educació infantil durant el segle XIX. Segons aquest autor, l'interès de l'obra de López Catalán rau en el fet que representa una de les poques aportacions teòriques i didàctiques per comprendre l'educació infantil catalana en un sentit ampli i evitar així de confondre la història de l'educació amb la història de la innovació educativa. L'obra de Julià López esdevé, doncs, la millor expressió del conservadorisme educatiu que dominà la segona meitat del segle XIX sota la influència de Herbart i el positivisme pedagògic.⁶ Ja al principi del segle XX, un dels primers parvularis a Catalunya que romperen amb la concepció tradicional de l'educació fou l'Escola Horaciana fundada per Pau Vila, en la qual s'utilitzava material sensorial i tenia les parets recobertes de paper continu, per tal que els alumnes hi poguessin dibuixar. Fos com fos, el primer parvulari clarament froebelià a l'àmbit català del qual es té constància fou el creat al Col·legi Mont d'Or, fundat l'any 1905 per Joan Palau i Vera. L'esmentat col·legi, una de les millors escoles noves creades a Catalunya adreçada als fills de la burgesia, fou determinant per al replantejament de l'educació infantil a Catalunya i per facilitar, anys més tard, la introducció del mètode Montessori. Dins aquest període també aparegueren a Catalunya parvularis Decroly. L'impacte de l'Escola Nova durant el primer terç del segle XX al Principat i els seus lligams amb el nacionalisme català tingueren com a efecte progressiu una concepció nova de la infància que, juntament amb el desenvolupament de la psicologia evolutiva, propicià el suport d'Ajuntaments com els de Barcelona i Girona i, també, de la Mancomunitat per a la creació de parvularis públics, vertaders centres d'experimentació i renovació educativa. Probablement, una de les experiències més interessants portades a terme en aquest sentit fou la creació de parvularis Montessori els anys 1915 i 1917.⁷ A Menorca, l'esmentat mètode fou practicat per primer cop al centre d'ensenyament privat del mestre Mateu Fontirroig Jordà, anomenat Sant Tomàs d'Aquino. El mateix Fontirroig havia becat la professora Eulària Villalonga, encarregada de la secció de pàrvuls del centre, perquè estudiés el mètode Montessori a l'Escola d'Estiu organitzada pel Consell d'Investigació Pedagògica a Barcelona. Una altra mestra menorquina, Caterina Sastre, becada pel Ministeri d'Instrucció Pública l'any 1914, assistí també a uns cursos de perfeccionament didàctic a la Universitat de Barcelona i en tornar impartí tres conferències a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó intitolades *Cursillo de perfeccionamiento para Maestros y Maestras*, per tal de donar a conèixer també el mètode Montessori. Constatam, doncs, que la introducció pràctica del mètode Montessori a Menorca —de la mà de la mestra Eulària Villalonga— fou simultani a la seva introducció a l'illa major de l'arxipèlag Balear.⁸ Com ha assenyalat Antoni J. Colom, el mètode Montessori s'introduí també de manera pràctica a l'illa de Mallorca l'any 1914 a través de dues professores becades per l'Ajuntament de Palma, Josefina Bauzà i Rosa Estaràs, que assistiren al mateix temps que Eulària Villalonga a l'Escola d'Estiu organitzada l'any 1914 pel Consell d'Investigació

⁶ Vegeu: GONZÁLEZ-AGÁPITO, J. (1991). «Educación infantil e industrialización en Cataluña». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 138-140.

⁷ *Ibidem*, pàg. 142-143.

⁸ En aquest sentit vegeu: MOTILLA SALAS, X. (2002). «Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 15-29.

Pedagògica a Barcelona.⁹ Hom sap que la implantació del mètode Montessori tingué una transcendència important en la formació del moviment de l'Escola Nova catalana. El mètode de la pedagoga italiana s'impulsà en la mesura que s'hi veié un instrument per trencar les pràctiques tradicionals i oferir una pedagogia de marcat caràcter científic, alhora que enllaçava amb molts dels trets que demanava a l'educació el reformisme de la Lliga Regionalista, tant pel que fa a la metodologia com als pressupòsits pedagògics; el noucentisme pedagògic trobà en el mètode Montessori el seu millor exponent.¹⁰

La proposta dels jardins d'infants froebelians de J. Pérez de Acevedo i la campanya del delegat del Govern J. Roca de Togores

A Menorca, l'any 1908 el catedràtic d'institut i durant molt de temps cap del partit republicà menorquí, José Pérez de Acevedo¹¹ juntament amb el delegat del Govern d'aquell moment, Josep Roca de Togores,¹² amb el qual l'uní una forta amistat, encetà una intensa campanya per acabar amb les llavors anomenades escoles de costura i substituir-les

⁹ Vegeu: COLOM CAÑELLAS, A. J. (1991). *Assaig d'Història de l'Educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears, pàg. 319-330 i 343-352, corresponents als apartats «Els inicis de l'Escola nova a Mallorca (1910-1920)» i «Gabriel Alomar i la presència de Montessori a Barcelona». respectivament.

¹⁰ Vegeu: GONZÁLEZ-AGÁPITO, J. (1992). «Pròleg» a *L'Escola Nova Catalana, 1900-1939. Objectius, constants i problemàtica*. Textos Pedagògics, 32. Capellades: Eumo Editorial, Diputació de Barcelona, pàg. XLVIII.

¹¹ José Pérez de Acevedo (1861-1917), d'ascendència familiar espanyola, nasqué i féu els estudis de batxiller a l'Havana. Tot just després de llicenciar-se en Filosofia i Lletres a l'Havana l'any 1893 formà part del cos d'ensenyament secundari a les colònies antillanes. Retornà a Espanya després dels successos del 98 i fou incorporat l'any 1903 al cos oficial de professorat de l'Estat espanyol després d'anys de sol·licituds. Aquell any arribà destinat a Maó com a catedràtic d'institut. Fou participant i alhora impulsor del clima cultural de la Menorca del començament del segle XX, que es concretà en la creació de diverses entitats sota un clar afany regeneracionista, com ara: l'Extensió Universitària de Maó (1904), l'Ateneu Científic, Literari i Artístic (1905), La Gota de Lletre de Menorca (1906), l'Ateneu Popular de Maó (1908) i l'Ateneu des Castell (1909). Durant els seus anys a Menorca féu diverses conferències i escrits d'importants continguts educatius i socials, en els quals traspuja una clara influència krausoinstitucionista, com ara: *El Progreso* (1904), *Objeto, importancia y conveniencia de la Extensión Universitaria* (1904), *Instituciones sociales convenientes á Menorca* (1908), *Feminismo* (1909), *Educación y misión social de la mujer* (1909), *El analfabetismo en Menorca: hay que enseñar a leer* (1910), *¿Qué son los ateneos?* (1910), *El socialismo* (1910), *Menorca en la primera década del siglo XX. Instrucción pública* (1911), *Huelga de los mineros ingleses* (1912), *Cuestión social y sus soluciones* (1912), entre d'altres. La figura del catedràtic d'institut José Pérez de Acevedo i la seva actuació a casa nostra es pot veure tractada més àmpliament al nostre llibre *Regeneracionisme i educació popular a Menorca. La contribució de José Pérez de Acevedo (1903-1917)*, que en el moment de lliurar aquest article es trobava en premsa.

¹² Josep Roca de Togores i Saràvia fou delegat del Govern a Menorca entre els anys 1910 i 1914. En els anys que romangué a Menorca impulsà la creació d'una carretera circumval·ladora a la ciutat de Maó per tal de descongestionar el trànsit del centre. Creà espais verds i per a infants. Estimulà les obres socials i advocà per una millor i més equitativa distribució de la riquesa i es preocupà pels ancians, invàlids i les classes més desfavorides. Des del partit conservador es queixaren de la suposada protecció amb què tractava els republicans menorquins i fruit d'això la seva família tingué aldarulls amb membres del diari monàrquic *El Bien Público*. Algunes de les conferències i els treballs que realitzà a Maó estant poden ser consultades a la *Revista de Menorca*, com ara *Las Cortes de Cádiz* (1911), *Pro infancia* (1911), *Mutualidad i municipaciones* (1912) i *Indicaciones acerca de la reforma y ensanche de Mahón* (1913). El maig de 1916 fou nomenat secretari del Govern Civil de Balears i a partir del dia 13 de gener de 1917 exercí el mateix càrrec a Alacant, la seva vila natal. Tot i no ser a

per escoles de pàrvuls, concebudes aquestes com a casals d'infants. En una sèrie de conferències intitulades *Instituciones sociales convenientes á Menorca*,¹³ impartides els dies 13 i 20 d'aquell mateix any a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó —del qual fou fundador l'any 1905 i bibliotecari per molts d'anys— denuncià les pèssimes condicions higièniques i educatives de les esmentades escoles de costura, atès que sovint eren, al seu parer: «Una habitación en las que se recogen mediante un corto estipendio niños de ambos sexos, durante el día; los locales que se dedican á ello son los más anti-higiénicos, á menudo infectos y quasi siempre húmedos; en alguno de ellos el retrete está en la misma sala en que respiran los niños; y en estos locales al cuidado de una vieja indocta y sucia por lo regular, tirados por el suelo las más veces, se ven los chicos sin el aire, sin la luz, sin la limpieza que necesitan, amontonados en algunos casos, pues ni espacio tienen, ya que hay costura de éstas en la que se reunen más de 30 niños».¹⁴

Era aquest el principal motiu que impulsà el catedràtic d'institut a donar suport a les guardaries de pàrvuls que J. Roca de Togores volgué implantar a Maó, ja que les considerà com una obra d'higiene social fonamental i necessària perquè les mares hi poguessin deixar els fills, menors de sis anys, atesos correctament tant pel que feia a l'alimentació com a la higiene. Anys abans del debat que s'acabaria creant a la premsa al voltant de la necessitat d'aquestes guarderies per a la població maonesa, Pérez de Acevedo ja en denuncià la manca i digué en què havien de fonamentar-se en la segona de les conferències que pronuncià a l'Ateneu Científic, en el marc de les campanyes de conferències de l'Extensió Universitària de Maó —de la qual fou secretari i ànima—, el dia 20 de gener de 1908.¹⁵ Hi deixà ben clar que per a ell les anomenades guarderies de pàrvuls eren una obra d'higiene social imprescindible. Hi havien de romandre els nens i les nenes menors de sis anys durant tot el dia, i per tant se'ls havien de proporcionar els àpats adients. Aquestes escoles s'havien de crear, segons ell, de bell nou: «Pero no basta para las necesidades de Mahón establecer la cantina escolar en una escuela de las ya existentes; es preciso crear por completo la institución, construyendo edificio adecuado, pues no tenemos ninguno que reuna las condiciones que la higiene pedagógica exige imperiosamente».¹⁶ Tanmateix, havien de suplir les anomenades escoles de costura en què els obrers deixaven els fills quan anaven a treballar. Pérez de Acevedo pretenia que es creessin a Maó escoles per als nens menors de sis anys a la imatge dels jardins d'infants de Fröebel, model que, com hom sap, comptà amb el beneplàcit a l'Estat espanyol del moviment krausoinstitucionista i una de

Menorca, continuà mantenint correspondència amb diverses personalitats menorquines com ara Antoni Victory Taltavull i deixà sempre palesa la seva inquietud pels afers que afectaven l'Illa. Vegeu: MERCADAL BAGUR, D. (1998). *El mando civil en Menorca. Sub-Gobernadores y Delegados del Gobierno (1857-1998)*. Sant Lluís: Edicions Llevant SC, pàg. 67-68.

¹³ Sobre les esmentades conferències, hom pot trobar-les reproduïdes a la *Revista de Menorca* en volum corresponent a l'any 1908. Vegeu: PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908). «Instituciones sociales convenientes á Menorca». *Revista de Menorca*, vol. 1908. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 118-133 i 189-206.

¹⁴ PÉREZ DE ACEVEDO, J. «Instituciones sociales...», *op. cit.*, pàg. 202.

¹⁵ Sobre les esmentades conferències hom pot trobar-les reproduïdes íntegrament, com ja s'ha dit, a la *Revista de Menorca*, òrgan oficial de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó des de la seva fundació. D'altra banda, i pel que fa a l'Extensió Universitària de Maó hom pot consultar: MOTILLA SALAS, X. (2000). «Burguesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 13. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 63-76.

¹⁶ PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908). «Instituciones sociales...», *op. cit.*, pàg. 201.

les experiències més duradores i exitoses del qual fou la dirigida pel mestre Eugenio Bartolomé y Mingo a Madrid.¹⁷ Tal com ens manifestà J. Pérez de Acevedo, a la conferència esmentada més amunt, en unes afirmacions que, tot i la seva llargària, trobam adient reproduir tot seguit: «En muchas partes se han fundado instituciones como ésta que yo pretendo y recientemente se ha inaugurado con el nombre de *Casal d'infants* en Barcelona, nombre que puede traducir por Casa solariega ó Palacio de los niños. En la imposibilidad, ya señalada, de completar alguna escuela con una cantina, cual hace en Madrid la *Asociación de Caridad escolar*, se impone la construcción de un edificio en la que se obedezcan en absoluto todos los mandatos de la más escrupulosa higiene pedagógica y establecer la escuela según el sistema Fröebel llamado de los Jardines de la infancia. Para levantar la construcción que responda á las higiénicas necesidades no se necesitan grandes estudios: bastará cumplir al pié de la letra el admirable Decreto del Ministro de Instrucción Pública, Sr. Cortezo, en el que todo está sabiamente previsto: en esto tenemos legislación perfecta, como en otras muchas cosas, y no hay más que cumplirla. Y lo difícil será la construcción del edificio porque el mantenimiento de la escuela lo considero fácil; alguna subvención oficial, subscripción de las personas acomodadas y las cantidades que los padres pagan hoy en las infectas *costuras* serían suficientes. Esta institución habría de dirigirla un patronato protegido por las entidades oficiales y por ellas vigilado si se quiere; pero con la libertad de acción necesaria para cumplir su cometido y en este patronato habría de figurar en primer término un médico, inspector constante de la salud de los niños y á cuyo dictamen se habrían de ajustar la alimentación y el horario escolar. Esta institución completa la obra de la *Gota de Leche*; como ella debe instalarse y funcionar; así podrá cumplirse la obra de preparar generaciones sanas y alegres en vez de desmadradas y tristes. Veo tan clara la urgencia de tal fundación que no quiero molestaros más sobre ella y más que en ninguna ocasión siento no poseer elocuencia que os moviera á su ejecución inmediata».¹⁸ Com veiem, J. Pérez de Acevedo advocà a favor de la constitució d'una escola d'educació infantil a imitació dels Jardins d'Infants de Friedrich Fröebel a Maó. Pretenia que el seu sosteniment es realitzés mitjançant subvencions oficials, donacions de les famílies benestants i de les famílies els fills de les quals hi assistissin. Així mateix, considerava que l'escola hauria d'estar dirigida per un patronat sota l'empara i la vigilància de les institucions i les entitats oficials, però amb prou llibertat d'acció per portar a bon port les seves finalitats, que no eren altres que proporcionar una educació pedagògicament adequada, en aquest punt es decantava pel model froebelià. Ultra la importància d'una educació pedagògicament adient, J. Pérez de Acevedo, en el seu discurs, amarat de pedagogisme i higienisme, donà força importància a la figura del metge higienista, atès que, com podem veure en les seves afirmacions, el considerava la persona o figura més adient per tal de dirigir el patronat encarregat de regir l'escola d'educació infantil que demandava urgentment per a la població maonesa l'any 1908. En aquest sentit, atorgà a l'escola per la qual advocava una funció continuïsta de les institucions higienicoeducatives anomenades popularment Gotes de Llet. De fet, cal recordar que Maó fou el primer indret de les Illes Balears que tingué una institució d'aquestes característiques. En efecte, tan sols dos anys

¹⁷ Sobre Eugenio Bartolomé y Mingo i els jardins d'infància de Madrid és de consulta obligada: MOLERO PINTADO, A. (1999). *Bases para una Historia de la Educación Infantil en España. La figura de Eugenio Bartolomé y Mingo*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.

¹⁸ PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908). «Instituciones sociales...», *op. cit.*, pàg. 203-204.

abans de les afirmacions de J. Pérez de Acevedo en les seves conferències sobre les institucions socials adients per a Menorca, el metge Enric Alabern Sáez fundà i dirigí sota la protecció de l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó un consultori maternològicoinfantil anomenat la Gota de Leche de Menorca i del qual fou també membre fundador J. Pérez de Acevedo. La idea de la fundació l'any 1906 de l'esmentada institució anà prenent cos en les campanyes de conferències de l'Extensió Universitària de Maó, en les quals E. Alabern advocà per la necessitat de la seva implementació a Menorca i la demandà.¹⁹

En qualsevol cas, l'empenta forta a la creació d'escoles d'educació infantil més adients higiènicament que les anomenades costures a Maó es donà tres anys més tard, quan el delegat del Govern a Menorca J. Roca de Togores decidí suprimir les costures i per això mateix inicià una campanya per tal de crear les noves guarderies de pàrvuls que intentava projectar. Amb aquesta finalitat féu una conferència a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó de la qual es féu ressò *La Voz de Menorca*, que afirmà: «Las costuras, con todas sus perniciosas circunstancias, desde el punto de vista de la higiene y de la pedagogía, fueron perfectamente estudiados por el distinguido conferenciante, que además de describirlas adujo las consideraciones que se desprenden del conocimiento de tan perjudiciales establecimientos».²⁰ Hi donà compte del fet que a Maó hi havia fins a 23 costures que donaven cabuda a 296 nens i nenes, tot i que considerava aquestes xifres menors que les de la realitat. El conferenciant defensava que com que no era possible la supressió de les costures, aquestes havien de ser substituïdes per altres locals, que anomenà guarderies de pàrvuls, dirigits per persones cultes i sota la inspecció constant d'un metge que havia d'establir el règim del local i la composició dels àpats. La proposta de J. Roca de Togores passava pel fet que els asils i col·legis d'ordes religiosos aleshores existents a Maó ampliessin els seus locals destinats als infants, a més de crear-ne una de laica per als fills de les famílies que així ho preferissin. Les escoles de pàrvuls haurien d'estar dirigides per un patronat, format pels membres de la Junta de Protecció a la Infància, que s'encarregarien dels seus fons. Tanmateix, des de *La Voz de Menorca*, òrgan d'expressió dels republicans menorquins, es discrepava en alguns aspectes de la proposta del delegat del Govern, no tant amb la finalitat, sinó més aviat amb els procediments per aconseguir-la: «No creemos que el aumento de local de los colegios ó asilos de las monjas, aquí existentes, resuelvan la cuestión, porque no se trata de párvulos á los que haya que educar, ni de pobres á quienes asilar; se trata, principalmente, de niños que no han alcanzado la edad escolar y cuyas familias han de contribuir con alguna cantidad á los gastos que su cuidado ocasione [...]. Además sería preciso que las monjitas cambiaran radicalmente el sistema pedagógico del cañonazo y de las cruces en el suelo con la lengua de las pobres criaturas por otro sistema racional y humano, bajo la vigilancia de personas competentes y con

¹⁹ Sobre l'esmentada institució i la figura del doctor Alabern vegeu: SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. (2001). «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)». *Revista de Menorca*, 1r Semestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pàg. 81-103 i SUREDA GARCÍA, B. (1999). «Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: la gota de leche de Mahón (1904-1913)». A RUIZ BERRIO, J.; BERNAT MONTESINOS, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN BORDOY, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*, vol. II Zaragoza: Ministerio de Educación y Ciencia, Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza, pàg. 103-112.

²⁰ Vegeu: «Ateneo Científico, Literario y Artístico. Conferencia del señor Roca de Togores». *La Voz de Menorca*. Maó, 7 de març de 1911.

autoridad suficiente para hacerse obedecer, lo cual seguramente no aceptarían las monjas, acostumbradas á sus métodos característicos y á su concepto de la educación, muy distinto del que exige la pedagogía moderna».²¹

Poc després, Antoni Roca i Várez, professor de l'Institut i president de la secció de ciències de l'Ateneu Obrer de Maó —entitat que fou fundada l'any 1909 pels sectors conservadors maonesos com a reacció a la creació per part dels sectors progressistes de l'Ateneu Popular de Maó l'any 1908— també féu una conferència intitulada *Las Costuras* en el marc de la campanya promoguda per J. Roca de Togores, que, pocs dies abans, havia fet també una conferència sobre el mateix tema en aquesta societat: «Felicitémonos de que mi queridísimo amigo el digno Delegado del Gobierno de S. M. en esta isla D. José Roca de Togores haya iniciado una campaña encaminada á modificar el pernicioso sistema de *costuras* sustituyéndolo por esas *Guarderías de Párvulos* de que ayer nos hablaba en este mismo local, cooperemos en su labor hasta por egoísmo, porque en ello va la salud de nuestros hijos, y trabajemos sin cesar para que pronto sea un hecho la abolición de las *Amigas* en la forma en que hoy existen en Mahón».²² En l'esmentada conferència A. Roca i Várez féu un repàs del que eren les costures i de les vivències que hi tingué en la seva infància abans de passar a definir com havien de ser segons el seu parer les guarderies de pàrvuls que les substituïssin a Maó: «Vamos ahora á hacer el cuadro de lo que debieran ser tales *Amigas* convertidas de *costuras* en *guarderías de párvulos* en armonía con las exigencias de la naturaleza, de la cultura y del progreso. En primer lugar, deberían estar situadas en las afueras ó alrededores de la población, sostenidas por los Municipios y regentadas por personal idóneo, como por ejemplo hermanas de la Caridad, en locales espaciosos construidos exprofeso y emplazados en el centro de una extensión de terreno que debería estar plantado de árboles; los niños así podrían dedicarse á jugar en invierno (los días lluviosos) dentro del local, y en primavera, verano y otoño en el bosque, semitostados por el sol, saturados de oxígeno, robustecidos por el ambiente de salud y alegría de aquel paraje, viendo el cielo, las nubes, las montañas, persiguiendo las pintadas mariposas y oyendo cantar los ruiseñores..., todo esto vigilados por el personal. Las sillas y los bancos deberían estar proscritos porque nunca el niño menor de siete años debe estar sujeto á la tortura de estar sentado; un saco lleno de serrin de corcho para cada uno donde poder echarse y dormir al estar fatigado seria lo suficiente, y en este caso la misión del vigilante se reduciría á tapar la criatura con una manta. Estas *Amigas* combinadas con la *Gota de Leche* podrían ofrecer á las familias la garantía de que el niño habia de poder satisfacer sus más perentorias necesidades. Grandes cubas como hay en los barcos de guerra para la marinería, con distintos pezones de caucho y conteniendo leche esterilizada habian de ser el refrigerante al par que reconstituyente para el párvulo juguetero. Cada cuba debería estar custodiada por un vigilante encargado únicamente de desinfectar el pezón después de haber bebido un niño, y nada más».²³ Com veiem, des dels sectors conservadors s'advocà per una millora higiènica dels locals, no gensmenys la seva proposta no suposava un canvi radical en les estructures existents des del punt de vista educatiu i, àdhuc consideraven que el personal idoni per a les noves escoles d'educació infantil que pretenien crear-se pertanyien als ordes religiosos. De fet, tant Josep Roca de Togores com

²¹ Ibídem.

²² Vegeu: ROCA Y VÁREZ, A. (1911). *Las Costuras. Síntesis de la conferencia dada en el «Ateneo Obrero el día 2 de Marzo de 1911*. Maó: Imp. de F. Fábregues, pàg. 8.

²³ Vegeu Ibídem, pàg. 5-6.

A. Roca i Várez, ambdós d'ideologia conservadora —tot i que el delegat del Govern mantingués una bona relació amb els elements republicans maonesos que el feren tenir problemes amb els sectors més conservadors de la societat maonesa—, consideraven i creien que les escoles o guarderies de pàrvuls que substituïssin les anomenades costures havien d'estar vinculades a la beneficència i al clergat. Constatem, doncs, com el que en un primer moment podria haver suposat una millora pedagògica de l'educació dels infants amb la instauració d'una escola que seguís el model de F. Fröebel a Maó —model que comptava amb el suport majoritari dels krausoinstitucionistes a l'Estat espanyol—, com propugnava J. Pérez de Acevedo, anà derivant cap a uns altres posicionaments més moderats que tan sols pretenien una millora de les condicions higièniques dels locals on romanien els infants.

El debat a la premsa. Importància dels preceptes higiènics i educatius. Les propostes cap a un model d'école maternelle

Entre els mesos d'abril de l'any 1911 i d'octubre de l'any 1912 el diari republicà *La Voz de Menorca* es féu ressò d'aquesta iniciativa i hi aparegueren diversos articles en què es donava l'opinió del que havien d'esdevenir aquestes guarderies de pàrvuls, impulsades per J. Roca de Togores, segons els preceptes higiènics i educatius. En un d'aquests articles, signat per B. M. Bustamante, l'autor donava consells sobre com havien de ser aquestes des dels preceptes exclusivament higiènics i recomanava quantes se'n necessitarien a Maó. Aquests locals, segons l'autor de l'article, eren necessaris sobretot als barris obrers de la ciutat, atès que «no le basta a la mujer, hoy día, cumplir con los deberes maternales, que debieran ser los únicos; tiene que ayudar con su trabajo al sostenimiento de la familia lo cual explica que deba tener durante algunas horas del día la libertad necesaria para dedicarse á los quehaceres domésticos, y á un oficio ú ocupación lucrativa», a més, tot demanant-se retòricament com haurien de ser les escoles afirmà: «¿Cómo deberían ser estos locales? Aislados en calles anchas y alejados de las casas ó construcciones elevadas que les privarían del aire y de la luz [...]. En la construcción del edificio debe tenerse en cuenta, no su belleza arquitectónica, sino su salubridad. Deberá ser de un sólo piso, con dos salas ó clases, capaces cada una para 25 niños; en una estarían los niños más pequeños, (de un año y medio á tres) y en la otra los mayorcitos (de tres años y medio á seis) [...]. Grandes ventanales con dobles vidrieras, resguardarán á los niños de las vicisitudes atmosféricas, darán paro (*sic*) a la luz y facilitarán la ventilación de los locales. Como anejos de la clase deberá haber un water-closet, un vestuario, un patio de recreo cubierto, profusamente iluminado y de una superficie igual á la de las clases reunidas, y un jardín de suelo seco con mucha luz y mucho aire. A ser posible, deberían estas guarderías estar provistas de aparatos instantáneos de esterilización del agua...»²⁴ B. M. Bustamante recomanava la creació de cinc guarderies amb una cabuda màxima de cinquanta infants i en les quals hi hagués dues mestres, una de les quals seria la directora del local. Així mateix, les guarderies s'haurien de sotmetre a la inspecció sanitària adient cada setmana per part d'un metge encarregat a tal fi, el qual vetllés per les condicions higièniques del local.

²⁴ BUSTAMANTE, B. M. (1911). «De colaboración. Guarderías de niños». *La Voz de Menorca*. Maó, 22 d'abril de 1911.

Força més interessants són els dos articles *Los Párvulos. Escuelas maternales* que, signats sota el pseudònim de Modesto Sincero, es publicaren a *La Voz de Menorca* els dies 25 d'abril i 4 de maig d'aquell any i en els quals es pretenia abastar la importància de les esmentades guarderies de pàrvuls o escoles maternals, no sols com una mesura higiènica sinó també pedagògica, i en què es desenvolupava el que havia de ser-ne el pla d'ensenyament. L'autoria dels esmentats articles molt probablement es deu al pensador àcrata i periodista maonès Joan Mir i Mir, que sovint firmava indistintament sota el pseudònim de Justo Sencillo o Modesto Sincero a *El Porvenir del Obrero*, principal òrgan d'expressió dels anarquistes menorquins i del qual fou director i principal redactor; tot i que tampoc no és descartable que darrere aquests articles hi hagués directament o indirecta el mestre esporlerí Gabriel Comas i Ribas amb el qual l'unia una forta amistat. Tanmateix, no ens hauria d'estranyar que sota la seva autoria hi hagués directament o indirecta el mestre Comas, puix que aquell mateix any, en un viatge pensionat per l'Ajuntament de Palma per tal de conèixer el funcionament de les escoles graduades, entrà en contacte amb les escoles maternals franceses, de les quals donà compte posteriorment a la seva obra *Notas pedagógicas. Apuntes de un viaje* (1912).²⁵ Al primer dels articles citats s'assenyalava que les escoles maternals eren un establiment que servia de trànsit entre la família i l'escola elemental, alhora que es remarcava l'èxit d'aquestes institucions a França. Pel seu autor: «A la higiene del organismo físico debe aparejarse indefectiblemente la del ente moral. Paralelamente al crecimiento de los miembros se desarrollan las facultades del alma. Atender á una y otra cuestión con igual empeño será deber de las guarderías de párvulos».²⁶ L'exemple a seguir eren les escoles maternals franceses, el principi de les quals era ajudar el ple desenvolupament de les diverses facultats dels infants sense fatigar-los i amb el menor treball possible per tal de fer-hi créixer l'interès per l'escola i l'estudi: «No se trata de embutir conocimientos, sino de ejercer buenas influencias y despertar hábitos de orden, a eo (*sic*), buenos modales, formación del carácter, educación de la voluntad, actividad intelectual progresiva, etcétera. Se atiende más á la educación que á la instrucción; la edad en que pueden estar los párvulos en la escuela es la de 2 á 6 años. De allí salen preparados para ir á la escuela elemental. Si el niño entra bien preparado, poco importa que sepa más ó menos páginas del silabario».²⁷

Al segon dels articles desglossava en què havia de fonamentar-se l'educació dels infants a les escoles maternals tal com es feia al país veí. S'havia de fonamentar en un pla que inclogués els ítems següents: jocs i moviments graduats acompanyats del cant, d'exercicis manuals, de principis d'educació moral, d'exercicis de llenguatge sobre recitació i contes i, finalment, dels primers elements de dibuix, lectura i càlcul. A més de la salut dels infants s'havia de parer esment en el desenvolupament dels seus sentits, mitjançant exercicis i jocs dissenyats per a aquesta finalitat, a l'adquisició de destreses i d'hàbits per tal de desenvolupar-se millor a l'escola: «En la escuela maternal se adquieren

²⁵ Per aprofundir més en aquest punt vegeu: COMAS RUBÍ, F. (2000). *Las relaciones de la JAE (Junta para la Ampliación de Estudios) amb les Balears. Els viatges pedagògics i la renovació educativa*. Tesis doctoral dirigida pel Dr. Antoni J. COLOM. Palma: Facultat d'Educació, Universitat de les Illes Balears. D'altra banda, sobre la figura de Joan Mir i Mir vegeu: PORTELLA COLL, J. (1988). «Joan Mir i Mir, obra anarquista, 1898 a 1915». *Revista de Menorca*, 2n Trimestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut d'Estudis Balearics, pàg. 101-244.

²⁶ MODESTO SINCERO (1911). «Los párvulos. Escuelas maternales I». *La Voz de Menorca*. Maó, 25 d'abril de 1911.

²⁷ *Ibidem*.

disposiciones para el adecuado uso de potencias y sentidos, se aprende á escuchar, ver, observar, imitar, preguntar y responder. Se aprende á expresarse, á traducir el pensamiento en palabras».²⁸ Finalment, i per concloure els articles, l'autor féu una crida perquè no sols es limités la importància d'aquests locals, necessaris per als fills de les classes treballadores maoneses, fonamentant-se en la denúncia de les condicions higièniques de les costures, sinó que s'havia d'anar més enllà: «Fuera focos antihigiénicos, pero fuera también focos antipedagógicos. De nada sirve atender al desarrollo normal y á la salud del cuerpo, si el alma no crece ó se desarrolla enfermiza é irregularmente. Ello implicaría una farsa convencional y su resultado, extremado el argumento, podría en su día ser un niño físicamente robusto y bien conformado, moral é intelectualmente pervertido y anormal. No se habría pues conseguido el objeto que la guardería de párvulos persigue. Para los reglamentos especiales de higiene y educación precisan ponencias que estudien el asunto, compuestas de médicos, arquitectos y maestros en lo que afecta á la higiene y de pedagogos y también médicos en cuanto concierne á la educación y enseñanza».²⁹

Mesos més tard, *La Voz de Menorca* es féu ressò de dos articles de Gabriel i Margarida Comas,³⁰ en els quals donaven comptes de les visites fetes a les escoles maternals de Brussel·les i Abi —model pel qual semblaven decantar-se els republicans menorquins en lloc dels jardins d'infants de Fröebel que en un principi J. Pérez de Acevedo demanà— i n'explicaven l'activitat i la importància per a una educació infantil adient a les necessitats dels nens. El mestre Comas fou pensionat per l'Ajuntament de Palma per anar a conèixer les escoles graduades franceses, belgues i suïsses l'any 1911 —quan el consistori palmesà projectava la construcció de la seva primera escola graduada— i un any més tard tornà a ser pensionat, aquest cop per la Junta para la Ampliación de Estudios, per a l'estudi de l'organització de les escoles de pàrvuls i Normals dels mateixos països.³¹ G. Comas incidí en la necessitat de tenir en compte l'experiència que visqué a les escoles maternals

²⁸ Vegeu: MODESTO SINCERO (1911). «Los párvulos. Escuelas maternas II». *La Voz de Menorca*. Maó, 4 de maig de 1911.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ Gabriel Comas i Ribas (1864-1942), mestre esporlert d'indubtable prestigi professional, participà activament en les manifestacions de renovació pedagògica més importants desenvolupades a les Illes Balears a finals del segle XIX i al començament del segle XX. L'any 1901 obtingué el títol de Mestre Superior; amb anterioritat havia cursat els estudis de Magisteri a l'Escola Normal de Balears, on es graduà l'any 1883. Entre els anys 1886 i 1906 exercí professionalment a Menorca —primer a Sant Climent i des de l'any 1891 a la vila d'Alaior— per retornar a Mallorca, on exercí fins l'any 1923 a l'escola del barri de Santa Catalina de Palma. Anys més tard es retiraria del magisteri a Barcelona estant. G. Comas dirigí colònies, realitzà viatges pedagògics, fou un dels introductors de la graduació escolar i publicà diversos estudis pedagògics. D'altra banda, Margarida Comas Camps (1892-1973), nascuda a Alaior, fou la major dels sis fills del mestre Comas. L'any 1915 finalitzà els estudis a l'Escola Superior del Magisteri en la Secció de Ciències. Entre els anys 1918 i 1924 cursà els estudis de la llicenciatura de Ciències entre les facultats de Madrid i Barcelona, on es graduà l'any 1925 i on també es doctorà tres anys més tard. Des de l'any 1915 començà la seva carrera docent com a professora d'Escola Normal a Santander. L'any 1922 aconseguí plaça a l'Escola Normal de Tarragona. L'any 1933 s'incorporà com a professora de Biologia Infantil a la Secció de Pedagogia de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat Autònoma de Barcelona, on fou la primera professora que exercí. Sobre ambdós personatges hom pot consultar els llibres següents: BERNAL MARTÍNEZ, J. M.; COMAS RUBÍ, F. (ed.). (2001). *Margarita Comas. Escritos sobre ciencia, género y educación*. Madrid: Biblioteca Nueva; MOREU, A. C.; VILAFRANCA, I. (ed.). (1998). *Margarita Comas, Pedagogia (1892-1973)*. Barcelona: Universitat de Barcelona; BAL·LE, M.; PERELLÓ, M. (1998). *Gabriel Comas i Ribas: la seva vida i obra*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears i BOSCH CONTESTÍ, R. (1991). *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps*. Mallorca: Ajuntament d'Esporles.

³¹ Sobre aquests viatges és de consulta obligada la tesi doctoral de Francesca Comas Rubí abans esmentada. En concret vegeu: COMAS RUBÍ, F. (2000). *Les relacions de la JAE...*, op. cit., pàg. 536-577.

belgues, ja que de la seva pràctica quotidiana quedava clara la importància del joc com a element educatiu. Al seu parer l'única ocupació del nen en edats primerenques havia de ser el joc i, per tant, havia de ser el mitjà pel qual s'eduquessin els nens a les escoles infantils. El joc esdevenia cabdal, perquè revelava les aptituds, les condicions, els instints i les facultats del nen: «La única ocupación del niño es el juego, de la única manera que puede estar ocupado un niño es jugando, no hay otro modo de ponerle en acción que con el juego. El juego revela las aptitudes del niño, sus condiciones, sus instintos, sus facultades. En el juego se revela el niño en todo su sér; tal como es y con todas sus tendencias y gérmenes que en él existen desde que nació».³² Els avantatges del joc eren diversos, puix que, en primer lloc, el nen desenvolupava la seva activitat i passava a ser un ésser actiu de la seva educació i no sols un receptor. A més, el joc era metòdic i ordenat i a través d'aquest el mestre havia de dirigir els infants sense que se n'adonessin. Finalment, el joc acostumava els nens a ser actius i havia d'estar encaminat a una finalitat que no era altra que el seu desenvolupament integral, és a dir, el seu desenvolupament físic, intel·lectual i moral. En paraules del mateix Gabriel Comas: «En el juego y por el juego se inicia la Educación física ya que los niños jugando están en movimiento activo, continuo; se inicia su educación intelectual, porque ha de atender, recordar, imaginar, juzgar y hasta raciocinar para realizar los juegos que le ponen en actividad completa; se educa su sensibilidad y se les dirige hacia lo bello, pues los juegos se prestan a ello; se les educa moral y socialmente ya que siguiendo, como siguen, con gusto las leyes del juego, hacen lo que deben siempre, atienden a sus compañeros, ayudan a los más débiles, practican la solidaridad y las reglas de la igualdad, pues ante las leyes del juego no hay categorías, todos son iguales, y la misma Maestra es medida por el rasero común, por la talla de la igualdad y del compañerismo».³³

D'altra banda, la seva filla, la mestra i pedagoga alaiorenca Margarida Comas, també defensà la necessitat de la implementació de les escoles maternals en un article reproduït a la premsa maonesa amb anterioritat al de G. Comas i en el qual en féu una defensa com a centres educatius, tot repassant la seva experiència a l'escola maternal d'Abi annexa a l'Escola Normal de l'esmentada localitat. Segons afirmà: «La escuela maternal no tiene por objeto instruir al niño, sino *educarle*. Pero, claro está que siendo la instrucción el principal medio de educación, al educar al niño se le instruye al mismo tiempo (sin que él se de cuenta, pues no se le obliga a estudiar), tot afegint que «las escuelas maternas son pues utilísimas. La necesidad de establecerlas en España en el mismo sentido que lo están en el extranjero es cada vez más urgente», per acabar conclouent: «Al menos por ahora no hay otra solución al problema de la educación de los párvulos que la creación de escuelas maternas, provistas de buenos locales y de buenas maestras».³⁴ Com veiem, per M. Comas era fonamental per solucionar l'educació infantil la creació d'escoles maternals amb locals i mestres adients.

De fet, amb la reproducció dels dos articles que hem comentat dels Comas a *La Voz de Menorca* sobre les observacions en els seus viatges pedagògics a l'estranger, així com també amb els dos articles signats sota el pseudònim de Modesto Sincero sobre les escoles maternals franceses, podem deduir quin era el model pel qual semblaven decantar-se en

³² COMAS Y RIBAS, G. (1912). «En una Escuela Maternal». *La Voz de Menorca*. Maó, 24 d'octubre de 1912.

³³ *Ibidem*.

³⁴ COMAS, M. (1912). «Los Parvulos». *La Voz de Menorca*. Maó, 12 de febrer de 1912.

principi o, si més no, quin era el que consideraven més idoni, des de l'esmentat diari, màxim òrgan d'expressió dels republicans menorquins, enfront del que propugnava el delegat del Govern a Menorca respecte de les guarderies de pàrvuls.

Epíleg: la realitat de l'educació infantil l'any 1913 a Maó

Fos com fos, més enllà del debat que es creà al voltant de la substitució de les anomenades costures per altres escoles per als infants que encara no estaven en l'edat de l'ensenyament obligatori, hem de remarcar que aquestes cap al desembre de 1912 encara no s'havien creat. *La Voz de Menorca* donava comptes d'una visita programada per J. Roca de Togores a les costures per tal d'inspeccionar-les: «El señor Delegado del Gobierno, que no desmaya en su constante y provechosa campaña en pro de la infancia, que con gran acierto concreta la vigilancia de las costuras, y mientras no se pueda llevar a la práctica su noble pensamiento de crear las guarderías de párvulos, dispuso una visita a dichas costuras», les conclusions de la qual, de tarannà més moderat que no pas en els primers anys, segons els portaveus del diari republicà fou que: «confirma las ideas que tenemos sobre las *costuras*, y que tantas veces hemos expuesto. Ninguna reúne las condiciones que debemos desear y que exigiríamos si fueran establecimientos oficiales o si pudieran cerrar *ab irato*; pero llenan una necesidad de las clases pobres y no podemos hacer otra cosa que procurar mejorarla hasta que puedan ser substituidas».³⁵ Així mateix, la ressenya assenyalava que les gestions i denúncies del delegat del Govern no havien estat en va, atès que encara que no s'havien substituït les costures sí que se n'havia millorat la qualitat, tant pel que feia a la netedat de l'espai com a la ràtio dels alumnes. En concret s'indicava que «por de pronto, lo que si hemos de asegurar es que las escitaciones del señor Delegado no han caído en el vacío; las costuras de hoy son mejores que las de antaño, se nota el deseo de que las habitaciones estén limpias, no hemos visto ninguna en que el retrete comunique directamente con el aposento de los niños (o [*sic*] antes sucedía en alguna) y, en cuanto a la capacidad, con relación al número de niños, en la mayor parte de las visitadas es suficiente».³⁶ Observem, doncs, que la postura del diari republicà menorquí havia evolucionat des d'aquelles primeres observacions sobre la proposta del delegat del Govern en què li criticaven certs aspectes relacionats amb la idoneïtat dels postulats pedagògics sobre els quals sustentava les guarderies de pàrvuls, tot i que mai no en menysprearen la voluntat manifesta de millorar les condicions higièniques dels infants. De fet, J. Roca de Togores, en un article publicat primerament a *La Roqueta* i del qual es féu ressò poc després *La Voz de Menorca* el més de novembre de 1912, donà comptes de quin havia estat el seu propòsit —fonamentalment higiènic— en intentar instaurar les per a ell anomenades guarderies de pàrvuls, a més de fer una primera valoració del motiu pel qual no s'havien aconseguit fins aleshores, atribuint-ho a la crisi econòmica que patí l'Illa amb la fallida bancària de 1911: «La frecuencia con que desgraciadamente se registran en esta ciudad casos de difteria, la resistencia pasiva en las clases populares a vacunar los niños y la perniciosa costumbre arraigada en Menorca, de acudir al curandero con preferencia al facultativo, son causas más que suficientes, aunque aisladamente se las considere, para que tratando de poner

³⁵ Vegeu: «Visita a las Costuras». *La Voz de Menorca*. Maó, 6 de desembre de 1912.

³⁶ *Ibidem*.

término a estos males, procuremos a todo trance establecer guarderías de párvulos que, reemplazando las actuales costuras, permitan la vigilancia facultativa, la observancia de las reglas de salubridad e higiene y la normalidad en la periódica vacunación, poniendo así término al abandono en que actualmente están los niños. Tal fué mi propósito al proponer el establecimiento de las indicadas guarderías, y si la crisis financiera por que atraviesa Menorca retrasó la realización de este proyecto, restablecida ya, en parte, la normalidad y apremiando las circunstancias, es llegado el momento de que haciendo un llamamiento a los humanitarios sentimientos de este noble pueblo, intentemos llevar a vías de hecho la creación de guarderías».³⁷

Com a mínim, gràcies al testimoni del misser maonès Pere Ballester Pons, tenim constància que les esmentades escoles de pàrvuls s'instauraren a Maó cap a l'any 1913, tot i que no tingueren solució de continuïtat. Tanmateix, cal recordar que J. Roca de Togores, el seu màxim impulsor, cessà en el seu càrrec de delegat del Govern a Menorca l'any 1914. P. Ballester, en unes conferències pronunciades a l'Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, que foren reproduïdes amb posterioritat a la *Revista de Menorca*, intitulades «Lletres a una mare maonesa. De Psicologia i folklore», afirmà vuit anys més tard que «en s'hivern de l'any 1913, com en tants d'altres hiverns, feien estrall ses cases de joc an aquesta ciutat, alegre i confiada que diria s'insigne Benavente. Es Delegat d'es Govern —persona honrada i correctíssima— rebia *piadosos* donatius per ajudar-lo a s'instal·lació de ses primeres (i darreres) *Guarderías de Párvulos*»; i hi afegí també, en un cert to crític, que «per iniciativa de s'inolvidable Acevedo, que secundà es bondadós Delegat des Govern, Sr. Roca de Togores, s'iniciaren aquí ses *Guarderías de párvulos*. No he tingut mai ocasió d'inspeccionar-les; però no dubt de que signifiquen un progrés per s'higiene de s'infància. En quant al sistema pedagògic, tindria per miraculós que s'hagués esmenat».³⁸

Conclusions

A tall de conclusió, podem afirmar que, de tot allò que hem anat dient, a Maó, en un primer moment, es féu una crida per a la instauració d'una escola a imitació dels jardins d'infants desenvolupats per F. Fröebel, fet aquest que fou proposat pel catedràtic de l'Institut de Maó i membre actiu del Partit Republicà menorquí, i de diverses institucions culturals amb un clar afany regeneracionista, J. Pérez de Acevedo. El projecte fou reprès anys més tard pel delegat del Govern J. Roca de Togores sota un tarannà més moderat amb la intenció de substituir les aleshores encara existents costures per unes guarderies de pàrvuls que aprofitessin la xarxa d'asils i col·legis d'ordes religiosos existents a Maó —a més de crear-ne també una de bell nou per als fills de les famílies laiques—, amb el propòsit, bàsicament, de millorar les condicions higièniques dels locals i alhora de mantenir un control mèdic sobre els infants. Tanmateix, la premsa es féu ressò de la iniciativa del governador i es creà al voltant de la seva proposta un debat sobre com havien de ser les escoles d'educació infantil que substituïssin les costures. A través del debat que es generà a la premsa constatarem que les postures anaren des d'aquelles que tan sols pretenien una millora higiènica com a base fonamental i exclusiva de la reforma de les

³⁷ Vegeu: «Guarderías de Párvulos». *La Voz de Menorca*. Maó, 27 de novembre de 1912.

³⁸ Vegeu: BALLESTER, P. (1921). «Lletres a una mare maonesa. De psicologia i folklore». *Revista de Menorca*, vol. 1921. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 225 i 130, respectivament.

costures fins als que advocaven per un vertader canvi en les estructures de l'educació infantil. Podríem dir que al capdavant del posicionament únicament i exclusiva higienista s'hi situaren, a més d'algun metge, els sectors més conservadors, amb personalitats com el mateix delegat del Govern J. Roca de Togores i el professor de l'Institut de Maó A. Roca i Várez, que tan sols pretenien la millora de les condicions higièniques dels locals i dels infants que hi assistissin, sense preocupar-se en excés dels postulats pedagògics en els quals s'havien de fonamentar els centres, tot confiant-los a la beneficència i als ordes religiosos. Ultra aquest posicionament, altres personalitats de perfil més progressista, lligades al món de l'educació directament o indirecta, com el pensador àcrata —màxim impulsor de les escoles racionalistes a Menorca— J. Mir i Mir i els mestres i pedagogs G. Comas i M. Comas defensaren un canvi més qualitatiu de les costures i advocaren per una millora higiènica i educativa dels centres. En aquest sentit, el model pel qual es decantaven no fou altre que l'*école maternelle* francesa, sobretot i majoritàriament sota la influència de les experiències viscudes pels Comas a l'estranger en els seus viatges pedagògics. Així doncs, constatarem que allò que inicialment s'havia plantejat com una escola froebeliana anà derivant anys més tard en la voluntat de millorar únicament els centres existents higiènicament i com a reacció a aquesta darrera postura cap a la necessitat i la idoneïtat d'establir escoles maternals a la imatge de les existents al país veí, que suposessin un vertader canvi qualitatiu des del punt de vista pedagògic. En qualsevol cas, i més enllà del ric debat que es creà al voltant de les escoles d'educació infantil adients i necessàries per a la vila de Maó, el fet és que aquestes no es concretaren en cap dels dos models defensats més adients des del punt de vista educatiu —els jardins d'infants o les escoles maternals— i sembla ser que finalment s'imposà l'opció d'aquells que tan sols pretenien una millora higiènica dels locals com a necessitat més urgent, per bé que aquestes millores no tingueren solució de continuïtat. Tanmateix, tan sols un any més tard el centre d'ensenyament privat de M. Fontirroig Jordà, a través de la seva mestra E. Villalonga, es proposà aplicar el mètode Montessori; alhora, també per aquelles dates, la mestra C. Sastre feia un curset per tal de donar a conèixer l'esmentat mètode al magisteri de l'Illa, fets aquests que cal considerar com a fites força més interessants per a la millora de l'educació infantil a Menorca.

Bibliografia

- BAL·LE, M.; PERELLÓ, M. (1998). *Gabriel Comas i Ribas: la seva vida i obra*. Palma de Mallorca: Universitat de les Illes Balears.
- BALLESTER, P. (1921). «Lletres a una mare maonesa. De psicologia i folklore». *Revista de Menorca*, vol. 1921, Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 59-63, 74-87, 102-122, 129-142, 167-175, 224-242, 258-272, 292-307.
- BERNAL MARTÍNEZ, J. M.; COMAS RUBÍ, F. (eds.). (2001). *Margarita Comas. Escritos sobre ciencia, género y educación*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- BOSCH CONTESTÍ, R. (1991). *Gabriel Comas i Ribas. Un mestre del seu temps*. Mallorca: Ajuntament d'Esporles.
- BUSTAMANTE, B. M. (1911). «De colaboración. Guarderías de niños». *La Voz de Menorca*. Maó, 22 d'abril de 1911.
- COLMENAR ORZAES, C. (1991). «Las escuelas de párvulos en España durante el siglo XIX: Su desarrollo en la época de la Restauración». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 89-105.

- COLOM CAÑELLAS, A. J. (1991). *Assaig d'Història de l'Educació a la Mallorca contemporània*. Palma: Universitat de les Illes Balears.
- COMAS RUBÍ, F. (2000). *Les relacions de la JAE (Junta para la Ampliación de Estudios) amb les Balears. Els viatges pedagògics i la renovació educativa*. Tesis Doctoral dirigida pel Dr. Antoni J. COLOM. Palma: Facultat d'Educació, Universitat de les Illes Balears.
- COMAS Y RIBAS, G. (1912). «En una Escuela Maternal». *La Voz de Menorca*. Maó, 24 d'octubre de 1912.
- COMAS, M. (1912). «Los Parvulos». *La Voz de Menorca*. Maó, 12 de febrer de 1912.
- GONZÁLEZ-AGÁPITO, J. (1991). «Educación infantil e industrialización en Cataluña». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 135-154.
- GONZÁLEZ-AGÁPITO, J. (ed.). (1992). *L'Escola Nova Catalana, 1900-1939. Objectius, constants i problemàtica*. Textos Pedagògics, 32. Capellades: Eumo Editorial, Diputació de Barcelona.
- La Voz de Menorca*. Maó, 7 de març de 1911.
- Maó, 6 de desembre de 1912.
- Maó, 27 de novembre de 1912.
- LAHOZ ABAD, P. (1991). «El modelo froebeliano de espacio-escuela. Su introducción en España». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 107-133.
- MERCADAL BAGUR, D. (1998). *El mando civil en Menorca. Sub-Gobernadores y Delegados del Gobierno (1857-1998)*. Sant Lluís: Edicions Llevant SC.
- MODESTO SINCERO (1911). «Los párvulos. Escuelas maternas I». *La Voz de Menorca*. Maó, 25 d'abril de 1911.
- (1911). «Los párvulos. Escuelas maternas II». *La Voz de Menorca*. Maó, 4 de maig de 1911.
- MOLERO PINTADO, A. (1999). *Bases para una Historia de la Educación Infantil en España. La figura de Eugenio Bartolomé y Mingo*. Alcalá de Henares: Universidad de Alcalá.
- MOREU, A. C.; VILAFRANCA, I. (eds.). (1998). *Margarita Comas, Pedagoga (1892-1973)*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- MOTILLA SALAS, X. (2000). «Burguesia liberal i educació popular: l'Extensió Universitària de Maó (1903-1908)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 13. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 63-76.
- (2002). «Educació i família en el mestre Mateu Fontirroig Jordà (1866-1931)». *Educació i Cultura. Revista Mallorquina de Pedagogia*, núm. 15. Palma: Departament de Ciències de l'Educació, Universitat de les Illes Balears, pàg. 15-29.
- PÉREZ DE ACEVEDO, J. (1908). «Instituciones sociales convenientes á Menorca». *Revista de Menorca*, vol. 1908. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, pàg. 118-133 i 189-206.
- PORTELLA COLL, J. (1988). «Joan Mir i Mir, obra anarquista, 1898 a 1915». *Revista de Menorca*, 2n trimestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut d'Estudis Balearics, pàg. 101-244.
- ROCA Y VÁREZ, A. (1911). *Las Costuras. Síntesis de la conferencia dada en el «Ateneo Obrero» el día 2 de Marzo de 1911*. Maó: Imp. de F. Fábregues.
- SUREDA, B. (1984). *Pablo Montesino: liberalismo y educación en España*. Ciutat de Mallorca: Prens Universitaria.

- SUREDA GARCIA, B. (1999). «Extensión universitaria y lucha contra la mortalidad infantil: la gota de leche de Mahón (1904-1913)». A RUIZ BERRIO, J.; BERNAT MONTESINOS, A.; DOMÍNGUEZ, M. R.; JUAN BORDOY, V. M. (eds.). *La educación en España a examen (1898-1998)*, vol. II. Zaragoza: Ministerio de Educación y Ciencia, Institución Fernando el Católico (CSIC), Excma. Diputación de Zaragoza, pàg. 103-112.
- SUREDA GARCIA, B.; MOTILLA SALAS, X. (2001). «Educació de les mares i lluita contra la mortalitat infantil: Enric Alabern Sáez i la *Gota de Leche* de Maó (1906-1916)». *Revista de Menorca*, 1r Semestre. Maó: Ateneu Científic, Literari i Artístic de Maó, Institut Menorquí d'Estudis, pàg. 81-103.
- VAG, O. (1991). «La investigación en Historia de la Educación Preescolar. Algunos asuntos a debatir». *Historia de la Educación. Revista interuniversitaria*, núm. 10. Salamanca: Ediciones Universidad de Salamanca, pàg. 15-20.